

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده ادبیات
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد - رشته زبان و ادبیات فارسی

**بازتاب مسائل اجتماعی و باورهای مذهبی در دیوان
سیف فرغانی**

استاد راهنما
جناب آقای دکتر جعفر مقدس

استادان مشاور
سرکار خانم دکتر فرنگیس پرویزی
جناب آقای دکتر محسن خلیجی

پژوهشگر

محمد صادق زینی‌وند

بهمن ۱۳۸۷

چکیده

اثر حاضر تحقیقی است در مورد بازتاب مسائل اجتماعی و باورهای مذهبی در دیوان سیف فرغانی. این تحقیق شامل سه فصل می‌باشد. فصل اول کلیات کار است که مسائلی نظیر اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران و آسیای صغیر و شرح احوال سیف در آن مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در فصل دوم ویژگی‌های عمومی جامعه، ناهنجاری‌های اخلاقی مردم، انتقادات سیف از اقشار مختلف جامعه، باورهای خرافی مردم و آداب و رسوم جامعه در شعر سیف، گنجانده شده است. فصل سوم به جایگاه دین در اندیشه سیف، جایگاه پیامبر اسلام، اهمیت معاد، مسائل فقهی و دیگر باورهای مذهبی در شعر وی اختصاص دارد.

واژه‌های کلیدی: مسائل اجتماعی، باورهای مذهبی؛ سیف فرغانی، شعر قرن ۷، اخلاق، آداب و رسوم.

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱
۱. فصل اول : کلیات	۸
۱-۱. پرسش‌های تحقیق	۹
۲-۱. فرضیه‌ها	۹
۳-۱. هدف‌ها	۹
۴-۱. شاعر و جامعه	۱۰
۵-۱. اوضاع سیاسی ایران در قرن ۷ هجری	۱۶
۶-۱. اوضاع سیاسی آسیای صغیر در قرن ۷ هجری	۲۰
۷-۱. اوضاع اجتماعی ایران در قرن ۷ هجری	۲۴
۸-۱. اوضاع اجتماعی آسیای صغیر در قرن ۷ هجری	۳۰
۹-۱. شرح احوال سیف فرغانی	۳۶
۱۰-۱. رواج انتقادات اجتماعی در شعر عهد مغول	۴۰
۲. فصل دوم : بازتاب مسائل اجتماعی در شعر سیف فرغانی	۴۵
۱-۲. ویژگی‌های عمومی جامعه	۴۶
- گسترش ظلم	۴۶

- ۵۳ خرابی و ویرانی
- ۵۵ افزایش ناامنی و فتنه
- ۵۶ واژگونی طبقات اجتماعی
- ۵۸ کشتار مردم
- ۵۹ قحطی و گرسنگی
- ۶۰ فقر و تنگ دستی مردم
- ۶۱ سختی و رنج زندگی
- ۶۵ حکومت ناهلان و بی‌دینان
- ۶۹ بنخل و امساک بزرگان
- ۷۱ ضعف دین
- ۲-۲. ناهنجاری‌های اخلاقی جامعه ۷۶
- ۷۶ عام شدن بدی و منکرات
- ۷۶ ترک احسان و حسن عمل
- ۷۶ بی‌وفایی مردم زمان
- ۷۷ افول آدمیت
- ۷۷ مرگ دوستی‌ها

- ۷۸ حسد -
- ۷۸ بخل -
- ۷۸ تزویر و ریا و فریب.
- ۷۹ طمع و آز.
- ۸۰ اغراض فاسد -
- ۸۱ ۲-۳. انتقادات سیف فرغانی از اقشار مختلف جامعه
- ۸۱ امیر -
- ۸۹ وزیر -
- ۹۱ پیشکار -
- ۹۲ مستوفی -
- ۹۳ قاضی -
- ۹۴ شاعر -
- ۱۰۱ بازاری -
- ۱۰۲ فیلسوف -
- ۱۰۶ عالم (فقیه) -
- ۱۱۷ صوفی -

- ۲-۴. مشاغل ۱۲۳
- اشراف و استیفا ۱۲۳
- برید ۱۲۳
- جولاه ۱۲۳
- حاجب ۱۲۳
- خباز ۱۲۳
- خنیاگر و مطرب ۱۲۳
- دهقان (برزگر) ۱۲۴
- زرگر ۱۲۴
- صباغ ۱۲۴
- صراف ۱۲۵
- طیب ۱۲۵
- عصار ۱۲۵
- عطار ۱۲۵
- غواص ۱۲۵
- کاتب ۱۲۵

- ۱۲۶ گازر -
- ۱۲۶ مشاطه -
- ۱۲۶ معرف -
- ۱۲۶ میوه فروش -
- ۱۲۶ نخل بند -
- ۱۲۶ نداف (حلاج) -
- ۱۲۷ یخ فروش -
- ۱۲۸ ۲-۵. اشخاص و حوادث تاریخی قرن ۷ ۱۲۸
- ۱۲۸ قران عاشر -
- ۱۲۹ واقعه عین جالوت -
- ۱۳۰ واقعه بیره -
- ۱۳۰ شمس الدین محمد جوینی -
- ۱۳۱ غازان خان -
- ۱۳۳ قلعه الموت -
- ۱۳۳ سیاه پوشی خلفای عباسی -
- ۱۳۴ ۲-۶. باورهای خرافی ۱۳۴

- ۱۳۴ تأثیر اختران در سرنوشت.....
- ۱۳۴ چرخیدن آسمان و سکون زمین
- ۱۳۴ اثیر.....
- ۱۳۵ عین حامیه
- ۱۳۵ هفت طبقه بودن زمین.....
- ۱۳۵ تبدیل قطره آب در صدف به مروارید.....
- ۱۳۶ تبدیل خون جگر به اشک
- ۱۳۶ تبدیل سنگ و خاک به گوهر از تابش آفتاب.....
- ۱۳۶ فال گرفتن
- ۱۳۷ کیمیا.....
- ۱۳۷ هما.....
- ۱۳۷ عنقا.....
- ۱۳۸ شترمرغ و آتش.....
- ۱۳۸ سمندر و آتش.....
- ۱۳۹ افعی و زمرد.....
- ۱۳۹ گنج و مار.....

۱۳۹ پری -

۱۴۰ دیو -

۱۴۱ ۷-۲. آداب و رسوم جامعه

۱۴۱ نوبت زدن -

۱۴۱ منشور سلطان -

۱۴۱ اقطاع -

۱۴۲ سکه زدن به نام سلطان -

۱۴۲ آماده‌سازی سرمه -

۱۴۲ ساختن آینه از آهن -

۱۴۳ ۸-۲. بازی‌ها

۱۴۳ چوگان -

۱۴۳ شطرنج -

۱۴۳ نرد -

۱۴۴ ۳. فصل سوم: باورهای مذهبی در شعر سیف فرغانی

۱۴۵ ۱-۳. جایگاه دین در اندیشه سیف فرغانی

- ۲-۳. جایگاه پیامبر اسلام..... ۱۵۶
- ۳-۳. معاد..... ۱۵۸
- ۴-۳. دیگر باورهای مذهبی..... ۱۶۱
- توبه ۱۶۱
- آمرزش گناه ۱۶۱
- شفاعت ۱۶۲
- نماز ۱۶۲
- نماز شکسته ۱۶۲
- وضو ۱۶۲
- قبله ۱۶۲
- ناسخ و منسوخ قرآن ۱۶۳
- محکّمات قرآن ۱۶۳
- معراج ۱۶۳
- شب قدر ۱۶۳
- عید فطر ۱۶۳
- عید قربان ۱۶۴

- ۱۶۴ ملائک -
- ۱۶۴ شیطان -
- ۱۶۵ مهدی منتظر -
- ۱۶۵ دجال -
- ۱۶۵ خلفای راشدین -
- ۱۶۶ واقعه عاشورا -
- ۱۶۸ ۳-۵. مسائل فقهی -
- ۱۶۸ ارث -
- ۱۶۸ زکات -
- ۱۶۸ ربا -
- ۱۶۸ حد -
- ۱۶۸ قصاص -
- ۱۶۹ نتیجه گیری -
- ۱۷۰ کتابنامه -

پیشگفتار

نخستین سال‌های قرن ۷ هجری هم‌زمان بود با تهدید ایران از جانب اقوام جهانجوی مغول به سرکردگی چنگیزخان. با بی‌کفایتی سلطان محمد خوارزم‌شاه و دخالت‌های مادرش، ترکان خاتون، این خطر از قوه به فعل تبدیل شد و مغولان ایران را عرصهٔ تاخت‌وتاز خویش ساختند و هولناک‌ترین دورهٔ تاریخ این سرزمین را رقم زدند. ایشان شهرهای آباد ایران را یکی پس از دیگری طعمهٔ نیستی و ویرانی کردند و صدها هزار تن از مردم بی‌پناه این شهرها را از دم تیغ گذراندند.

این کشتار و ویرانی اثرات بسیار بدی در مناطق تسخیر شده بر جای نهاد که برخی از آن‌ها از این قرارند: نابودی مراکز علم و فرهنگ و تمدن، قتل علما و ادبا و بزرگان، از میان رفتن کتابخانه‌های بزرگ عصر، به هم خوردن نظم موجود و ایجاد هرج و مرج و آشفتگی، خالی شدن شهرها و روستاها از سکنه، از میان رفتن زمین‌های کشاورزی و توقف تولید، همه‌گیر شدن فقر و گرسنگی، شیوع بیماری‌های مسری، تزلزل مبانی اخلاقی جامعه و افزایش ظلم و تعدی و افول آدمیت. جمعاً می‌توان این مسائل را تحت عنوان کلی **درهم ریختن مبانی حیات اجتماعی** جای داد.

یکی از نتایج هجوم مغول مهاجرت دسته جمعی مردم و فرار ایشان از ورطهٔ نیستی و نابودی بود. با رسیدن خبر نزدیک شدن لشکریان مغول به شهر یا منطقه‌ای، مردم یا سر به بیابان می‌گذاشتند یا کلاً جلای وطن می‌کردند و به مناطق امن مهاجرت می‌نمودند. گروهی به هند،

گروهی به فارس و گروهی هم به آسیای صغیر سفر کردند. در میان مسافرین آسیای صغیر دانشمندان و ادبای بسیاری هم بودند که شاید بتوان خاندان مولانا را مهم‌ترین ایشان قلمداد کرد. سیف‌الدین محمد فرغانی یکی از این مهاجران است که در آغاز جوانی راهی دیار روم گردید و تا پایان عمر در همان جا در شهر آفسرا به سر برد.

اوضاع آشفته قرن ۷ هجری به بسیاری از ممالک اسلامی کشانده شد و بیش‌تر این مناطق دستخوش هرج و مرج و ناامنی گردید. آسیای صغیر اگرچه تا مدتی از هجوم مغول در امان ماند اما در تمام طول قرن ۷ پریشانی و نابسامانی این منطقه را فرا گرفته بود.

یکی از منابعی که اطلاعات مناسبی از اوضاع این دوران در اختیار ما قرار می‌دهد ادبیات و به خصوص دیوان‌های شاعران این دوره است. شاعران و نویسندگانی نظیر کمال‌الدین اسماعیل، سعدی، اوحدی مراغی و در قرن ۸ حافظ و عبید تصویر نسبتاً کاملی از اوضاع اجتماعی زمان خود به نمایش می‌گذارند. کلاً شاعر و نویسنده مسائل جاری در جامعه و محیط پیرامونش را در اثر هنری خود منعکس می‌سازد و هرچه حساسیت و دقت وی به مسائل جامعه بیشتر باشد، این تأثیرپذیری افزایش می‌یابد.

یکی از این متفکران سیف فرغانی است که نسبت به بسیاری از شاعران هم عصر خود مسائل اجتماعی را بیش‌تر و صریح‌تر درضمن اشعار خود گنجانده است. بسیاری از مشکلات اجتماعی را که پیش‌تر از آن‌ها نام بردیم، در دیوان وی می‌توان مشاهده کرد. همچنین سیف به ناهنجاری‌های اخلاقی رایج در جامعه نیز توجه ویژه‌ای نشان می‌دهد و از نابودی ارزش‌های انسانی گلایه می‌کند. یکی از بخش‌های مهم اجتماعیات در شعر وی را انتقادات صریح و بی‌پرده او از اقشار مختلف

جامعه مانند امیر، وزیر، مستوفی و شاعر تشکیل می‌دهد. با بررسی این انتقادات می‌توانیم تصویر نسبتاً جامعی از گروه‌های مختلف جامعه هم‌عصر سیف به دست آوریم.

از ویژگی‌های قابل توجه انتقادات سیف، لحن تند و گزنده آن‌ها است که در بسیاری از قصاید اجتماعی او خودنمایی می‌کند و شعرش را از شعر دیگر شاعران منتقد متفاوت می‌سازد. سیف امیر را گرگ، دیوانه، روباه و سگ مردم خوار، وزیر را خرطبع، پیشکار امیر را خر، عالم را غمر خشک مغز و درویش را روباه، سگ و مگس می‌نامد. وی ظالمان عهد را دیوصفت و بزرگان را مرده و گدا می‌شمارد. ظاهراً سیف با کاربرد صفاتی نظیر سگ و گرگ، درندگی و توحش ظالمان را بیش‌تر در نظر داشته است. وی حتی در مورد مسائل کهن تاریخی هم لحن تند خود را فراموش نمی‌کند؛ مثلاً درباره ماجرای گوساله سامری می‌گوید:

سامری گاو همی ساخت ز زر تا خلقی به خری نام برآرند، چو بهرام از گور

(دیوان / ۲۴۴)

البته همه نظرات سیف در این بخش انتقادی نمی‌باشد، اما برای نظم بیشتر کار همه را یکجا گرد آورده‌ایم.

تحقیق حاضر شامل سه فصل می‌باشد. در فصل اول یا کلیات نخست سؤال‌های تحقیق، فرضیه‌ها و هدف‌ها را آورده و سپس به شرح اوضاع سیاسی ایران و آسیای صغیر پرداخته‌ایم. هر چند در قرن ۷ کشور ایران به مفهوم امروزی وجود نداشت و آسیای صغیر هم جزو قلمرو مغولان به شمار می‌آمد، اما به خاطر بررسی دقیق‌تر اوضاع آسیای صغیر این دو بخش - یعنی اوضاع سیاسی ایران و آسیای صغیر - را جداگانه آورده‌ایم. در مورد اوضاع اجتماعی ایران و اوضاع اجتماعی آسیای صغیر نیز همین روش را در پیش گرفتیم و با ذکر مثال‌هایی اوضاع اجتماعی این

دو منطقه را به طور جداگانه شرح دادیم. آن‌گاه شرح حال مختصری از سیف، زندگی او و آثارش آوردیم و از آنجایی که بخش مهمی از این تحقیق در مورد انتقادات سیف فرغانی از اقشار مختلف جامعه است، بخش پایانی فصل اول را به انتقادات شاعران قرن ۷ و ۸ هجری اختصاص دادیم تا شاید زمینه مقایسه‌ای مختصر میان انتقادات سیف و این شاعران فراهم کرده باشیم.

فصل دوم «بازتاب مسائل اجتماعی در شعر سیف فرغانی» نام دارد. این فصل به هشت بخش تقسیم شده است. در بخش اول، با بیان ویژگی‌های عمومی جامعه، سیمای کلی محیط زندگی سیف فرغانی را ترسیم کرده‌ایم که سرتاسر ویرانی، قتل و غارت، هرج و مرج و فقر است. مهم‌ترین نتیجه این اوضاع نابسامان سقوط ارزش‌های انسانی و فراگیر شدن ناهنجاری‌های اخلاقی است که موضوع بخش دوم می‌باشد. در بخش سوم انتقادات سیف فرغانی از اقشار مختلف جامعه را گرد آورده‌ایم که بیش‌ترین حجم کار را به خود اختصاص داده است. البته همه نظرات سیف در این بخش انتقادی نمی‌باشد، اما برای نظم بیش‌تر کار همه را یکجا آورده‌ایم. بخش چهارم در مورد مشاغلی است که سیف در دیوان خود از آن‌ها یاد کرده است.

سیف فرغانی در دیوان خود از برخی افراد و حوادث تاریخی عصر خود سخن به میان آورده است که از میان اشخاص، توضیحات مختصری در مورد غازان خان و شمس‌الدین محمد جوینی ذکر کرده‌ایم؛ آن‌هم به دلیل جایگاه ویژه‌شان در تحولات سیاسی قرن ۷ و البته با توجه به نکاتی از زندگی ایشان که شاعر مورد توجه قرار داده است مثل قدم نهادن غازان در دایره مسلمانان و کشته شدن شمس‌الدین محمد جوینی. گاه در دیوان سیف با نام افراد دیگری هم مواجه می‌شویم که به دلیل کم‌اهمیت بودن موضوع از آن‌ها چشم‌پوشی کردیم.

سیف در اشعار خود از برخی وقایع تاریخی یاد می‌کند؛ مثلاً پیروزی عقل به نفس را به پیروزی ملک مظفر بر مغول در نبرد عین جالوت تشبیه می‌کند یا به واقعهٔ بیره اشاره می‌کند که در این گونه موارد با استفاده از منابع تاریخی موجود توضیحات مختصری آورده‌ایم. این مباحث در بخش پنجم از فصل دوم آمده است. همچنین در این بخش به واقعهٔ نجومی «قران عاشق» هم پرداخته‌ایم، زیرا قدما حوادث اسف‌بار قرن ۷ را معلول این مسأله - قران زحل و مشتری - می‌دانستند. در پایان بخش پنجم دو مسألهٔ دیگر را هم آورده‌ایم؛ یکی اشارهٔ سیف به قلعهٔ الموت و دیگری ذکر سیاه پوشی خلفای عباسی در شعر وی. هر چند این مسائل به حادثهٔ تاریخی مشخصی اشاره ندارند، اما برای کامل شدن تحقیق و نیز به خاطر اهمیت‌شان در حوادث تاریخی مورد توجه قرار گرفتند.

همچنین باید یادآور شویم که حوادث تاریخی دیگری نیز در دیوان سیف آمده‌است، مانند فتح ایران توسط اعراب، اختلاف علی بن ابی‌طالب و عقیل، خلافت معاویه و یا نبرد ابومسلم و مروان بن محمد. از آنجاکه این مسائل هیچ‌کدام در قرن ۷ رخ نداده‌اند، در بخش حوادث تاریخی نیز مورد بررسی قرار نگرفته‌اند.

در بخش ششم باورهای خرافی مردم را که در شعر سیف منعکس شده‌اند. با اندک توضیحاتی گرد آورده‌ایم مانند عین‌حامیه، اعتقاد به وجود عنقا و پری، آتش‌خوار بودن شترمرغ و تبدیل سنگ به گوهر از تابش آفتاب.

در بخش هفتم برخی از مسائل رایج در جامعه را که سیف در ضمن اشعار خود آورده است، ذکر کرده‌ایم مانند نوبت زدن بر درگاه سلطان یا رسم اقطاع یا سکه زدن به نام سلطان و همچنین کوبیدن سرمه در هاون و آماده سازی آن و ساختن آینه از آهن. هر چند این مسائل با هم تفاوت دارند و می‌توانستیم آن‌ها را به دو بخش مجزا تقسیم کنیم، اما در نهایت همه را تحت عنوان «آداب

و رسوم جامعه» آوردیم. پس اصطلاح «آداب و رسوم» در اینجا با مفهوم امروزی آن متفاوت است. بخش هشتم و پایانی فصل دوم را «بازی‌ها» نامیدیم که سه بازی بیش نیست: چوگان، شطرنج و نرد.

فصل سوم تحقیق «باورهای مذهبی در شعر سیف فرغانی» نام دارد. این فصل شامل پنج بخش می‌باشد. در بخش اول به اهمیت دین و جایگاه آن در اندیشه سیف به عنوان عارفی خانقاهی می‌پردازیم. بخش دوم به جایگاه پیامبر اسلام در اندیشه سیف و بخش سوم به معاد و مفاهیم وابسته به آن در شعر وی اختصاص دارد.

در بخش چهارم باورهای مذهبی دیگر را که سیف در شعر خود به آن‌ها اشاره کرده است، گرد آورده‌ایم. در این بخش مسائلی نظیر عید فطر و عید قربان آورده شده است که می‌توانستند جزو بخش «آداب و رسوم» باشند و همچنین می‌توانستیم نماز و وضو را در بخش بعدی جزو مسائل فقهی بیاوریم که به خاطر اینکه در شعر سیف از نظر معنوی مورد توجه قرار گرفته‌اند، همه را اینجا آورده‌ایم. همچنین واقعه عاشورا گرچه یک حادثه تاریخی است، اما به خاطر تأثیرپذیری شدید سیف از آن - که در یکی از قصاید وی به خوبی نمایان است - و جایگاه حسین بن علی نزد مسلمانان، در بخش باورهای مذهبی آمده است. بخش پنجم فصل سوم نیز همان‌گونه که گفته شد در مورد مسائل فقهی در شعر سیف می‌باشد. ناگفته نماند که این مسائل از جنبه‌های اجتماعی نیز برخوردارند.

یکی از نکاتی که در مورد بازتاب مسائل اجتماعی و مذهبی در شعر سیف فرغانی باید مورد توجه قرار داد این است که برخی از این اشارات در کنار مسائل دیگر و فقط به صورت تشبیه آمده‌اند؛ مثلاً واقعه عاشورا در این بیت :

حسین دل را در کربلای اندیشه

یزید عشق تو هر روز تشنه خون ریزد

(دیوان / ۳۲)

یا اشاره به واقعه عین جالوت بدین صورت :

ملک مظفر عقل از جهاد کافر نفس

به عون لطف تو منصور باز خواهد گشت

(دیوان / ۱۱۰)

یکی از نکات دیگر طنز سیف در برخی اشارات اجتماعی است؛ مثلاً اشاره به ظلم بسیار

حاکمان عصر با این تعبیر :

عنکبوت ار بنهد کارگه جولاهی

حاکمان در دم از او قبجر و تمغا خواهند

(دیوان / ۱۷۳)

ارجاع دهی در متن به صورت پی نوشت می باشد و فقط در مورد ابیاتی که به عنوان شاهد از

سیف یا دیگر شاعران آمده، بلافاصله پس از بیت منبع را ذکر کرده ایم و اگر بیت از سیف بوده

است فقط به ذکر کلمه **دیوان** بسنده نموده ایم و پس از آن عدد صفحه ای را که بیت از آن آمده

ذکر کرده ایم.

مطمئناً این تحقیق نیز همچون دیگر مسائل خالی از کاستی و اشکال نیست؛ مثلاً در مورد

مشاغل یا باورهای مردم می توانستیم توضیحات بیش تری بیاوریم یا اینکه در بخش بازتاب مسائل

اجتماعی - هر چند تقریباً همه اشارات اجتماعی دیوان سیف ذکر شده است - شاید می شد مطالب

را دقیق‌تر و بهتر دسته‌بندی نمود. در پایان از همهٔ کسانی که مرا در انجام این تحقیق یاری نموده‌اند

سپاسگزاری می‌کنم.

۱. فصل اول

کلیات